LÁTSZÓLAGOS VALÓSÁGLENYOMATOK A NYELVBEN

(Egy nyelvészeti vizsgálat és ismeretelméleti következményei)

MOLNÁR ILONA

1. A vizsgálat, amelyet speciális nyelvészeti céllal végeztem, s amelynek érdekes filozófiai problematikáját a kérdés megoldására kialakított elgondolásommal együtt az alábbiakban szeretném bemutatni, a magyar *hogy* kötőszós összetett mondatoknak arra a legjelentősebb típusára irányult, amelyben a tagmondatok összekapcsolása az ún. tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszóval történik (*Kár, hogy nem láttad; Rájött arra, hogy tévedett; Azt mondták, hogy várjak* stb.); tárgyam pontosan e mondatok szemantikai szerkezete volt.[1] – A tartalmatlan *hogy* egy szemantikusabb *hogy*-gyal áll szemben – vö. *Már esteledett, hogy* (kb. 'amikor') *a faluba értünk* –, amelyet kirekesztettem a jelenlegi témakörből; a '*h o g y*' a következőkben ezért a tartalmatlan kötőszóra fog vonatkozni.

Mondattípusunk – más nyelvekbeli megfelelőivel együtt –, mint kiderült, a gondolkodásnak (s szerintem olyan, ma még igen homályosan körvonalazott, bár minden jel szerint létező lelki működéseknek is, mint „nyelvi gondolkodás", „nyelvi logika") egyik különös figyelmet érdemlő nyelvi produktuma. (Itt teszem hozzá: a *hogy*-os mondat több problémája nem a magyar nyelv „belügye", fennáll számos más nyelv esetében is, így sem vizsgálatom nem volt független a más nyelvekbeli hasonló szerkezetektől, sem pedig annak eredményei nem korlátozódnak a magyarra, illetve jogos keresni érvényességük körét és módját más nyelvekben.) Erre mutat egyebek között, hogy a *hogy*-os mondat gyakran megjelenik a nyelvtudomány határain kívül is mint közvetlen vagy közvetett kutatási objektum; a legrégebben talán a modális logikában, ahol modális ítéletek nyelvi kifejezője, vö. *Lehetséges, hogy* ..., *Szükségszerű, hogy* ... Megjegyzem: a kérdésnek e modális logikai oldala iránt viszont a nyelvészet is hosszabb ideje érdeklődik, s az témámat (a mondattípus jelentésszerkezetét) is közelről érinti, minden további előtt éppen a szakterületi adottságoknál fogva, a nyelvészetben kialakult modalitás-problematika közvetítésével. De mint premisszával ezúttal nem számoltam a mondatmodalitással, ellenben tőle független szempontjaim járnak bizonyos következményekkel a modalitás nyelvészeti elméletére nézve (l. alább).[2]

[1] A témából közzétett dolgozatom: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból; „Nyelvtudományi Értekezések", 94, Budapest 1977.

[2] Munkám befejezése után jelent meg Altrichter Ferenc „Cogito, ergo sum" c. tanulmánya („Magyar Filozófiai Szemle", 1976/6, 797–836.). Az itt olvasható meggondolások különösen sok szállal kapcsolódnak a *hogy*-os mondatoknak azokhoz a tulajdonságaihoz, amelyeket tárgyalok.

2. A nyelvészetben közismert a *hogy (daß, that* stb.) kötőszós mondatoknak az a sajátos és szembetűnő tulajdonsága, hogy a főmondatbeli – lazán fogalmazva: – „bevezető" szó, szókapcsolat nem lehet „bármi"; szemantikailag az kisebb vagy nagyobb mértékben, némelykor szigorúan kötött. Megfigyelték, hogy leggyakoribb jelentésosztályai ilyenek, mint 'érzékelés', 'szellemi tevékenység', 'mondás' stb., és nem lehet élőlény, tárgy stb. neve. Ha összevetjük például a *mondat* és a *pohár* szó struktúráját, azt találjuk, *hogy* kötőszós mellékmondatot csak a *mondat* vezethet be – rossz mondat: *A legszebb pohár az, hogy* ... –; ugyanakkor például *amelyik* kötőszós mellékmondat mindkettőhöz kapcsolódhat: *A legszebb pohár az, amelyik* ...; *A legszebb mondat az, amelyik* ... Egyéb példák: nincsen *Azt törölgeti, hogy* ...; *Az a fejem, hogy* ...; *Az a ráncos, hogy* ...; viszont van: *Azt tapasztalja, hogy* ...; *Az a véleményem, hogy* ...; *Az a szomorú, hogy* ... A grammatikusok többé-kevésbé egybehangzóan azt a megállapítást tették, hogy a szóban forgó mondattípusban a főmondat megfelelő szavának e l v o n t jelentésűnek kell lennie, azaz – a jelentéstanban közkeletű értelmezés szerint – nem érzékelhető dolgot kell jelentenie. Hadrovics László egy frappáns példán így mutatja be ezt a szabályszerűséget: „Értelmetlen erőlködés volna, ha ezt mondanám: *azt a terhet, hogy egy nagy bugyor volt a hátára kötve, alig bírta cipelni.* De mindjárt megváltozik a helyzet, ha a *teher* szót az absztrakt síkra tesszük át: *azt a terhet, hogy tíztagú családról kellett gondoskodnia, alig bírta viselni.*" („A funkcionális magyar mondattan alapjai", Budapest 1969, 237.) Zsilka János a jelenséget úgy értelmezi, hogy az átvitt, elvont jelentésű szavakkal (nála pontosan: igékkel) szerkesztett mondatokban „a mondat határai oly mértékben tágulnak ki, hogy egy vagy több másik mondat által tükrözött valóságösszefüggés egységes megragadására válnak képessé [ti. a *hogy* kötőszós mellékmondat formájában, M. I.]". („Nyelvi rendszer és valóság", Budapest 1971, 95.) Magának e lehetőségnek a megjelenését Zsilka emellett „megfoghatatlan minőségi ugrás"-nak nevezi (i. m. 98).

Az első pillanatban kifogástalannak tetsző meghatározással, tudniillik az elvontság, átvittség feltételével szemben azonban néhány nem jelentéktelen ellenvetést tehetünk már közvetlenül is, vagyis egyszerűen ellenpéldákat sorakoztathatunk fel vele szemben. Ha érzékelhetőnek tekintjük – a közvéleménynek megfelelően – az ilyen szavakkal jelölt dolgokat, tevékenységeket, mint *víz, bauxit, erdő, lapát, zsiráf, ás, szalad, sír, eszik,* nem érzékelhetőnek pedig az ilyenekkel jelölteket, mint *szomorúság, vélemény, eszme, viszony, elmélkedik, megijed, okoz* stb., akkor a következőket látjuk.

1. A *hogy*-gyal kapcsolódó hangadás-, illetve mondásszavak – és ezek mondattípusunk viszonylatában az egyik legnépesebb szócsoport – érzékelhető dolgot jelentenek: *Azt mondja, susogja, kiabálja, ordítja, dadogja, nyögi, nyivákolja* stb., *hogy* ...; *Az a dal, ének, szó, kiáltás* stb., *hogy* ...

2. Számos erősen elvont (bár érzékelhető valóságbeli egyedekre vonatkozó) szóhoz nem kapcsolódhat *hogy* kötőszós mellékmondat (azaz a jelen esetben mellékmondatszerűség), például rossz mondat: *Az a tárgy, hogy ceruza* ...; *Az az állat, hogy ló* ...; *Azt termeli, hogy hő* stb. Összehasonlításul: helyes az *Az a szó, hang, hogy* ...; *Azt jelzi, hogy* ... kifejezés.

3. Az elvont, átvitt szavaknak még egyéb fajtái is vannak, amelyekkel a bennünket érdeklő módon nem függhet össze a tárgyalt mellékmondat: *agrárkérdés, akaratszabadság,*

alkoholizmus, biokémia, felépítmény, oktatásügy, élvonal, aláhanyatlik (tekintélye), alacsonyodik (árulóvá) stb.

4. Az észlelési igék (*lát, hall* stb.) az adott rendszerben bizonyos meggondolások alapján átmenetieknek tekintendők az elvont és a konkrét között (az észlelési igék természetéhez vö. Altrichter Ferenc: Megjegyzések az észlelés filozófiai fogalmáról; „Magyar Filozófiai Szemle", 1972, 130–150).

5. Nem elhanyagolható körülmény végül, hogy a konkrétság és az elvontság, továbbá az átvittség fogalmai nincsenek is pontosan, illetőleg kielégítően definiálva. (A meghatározás nehézségeiről nyelvészeti szempontból l. Lengyel Lajos: „Átvitt vagy képes jelentés? ", Szótártani tanulmányok, szerk. Országh László, Budapest 1966, 161–182). Az 'érzékelhető' – 'nem érzékelhető' értelmezés nem mindig tudja betölteni a rá rótt szerepet. Elegendő csak arra a jelentéstani közhely számba menő megállapításra gondolnunk, hogy a cselekvésnevek (*futás, kopogás* stb.) is nomen abstractum-ok; korántsem evidens, hogy pl. a *fut* ige jelöltje érzékelhető, a *futás*-é viszont nem. A tétel annyival inkább is problémát jelent, mivel a cselekvésnevek tetemes részét, eltérően attól, amit a szabály előírna, ugyancsak nem követheti *hogy* kötőszós mellékmondat, még azokban az esetekben sem, amikor az ugyanolyan tövű eredménynévhez tartozhat ilyen kiegészítés. Vö. nincs: *Az az éneklés, kiáltozás, hogy . . .*; bár van: *Az az ének, kiáltás, hogy . . .*

3. Az ellenpéldák és bizonyítékok határozottan megdönteni látszottak, szempontunkból végeredményben közömbösnek mutatták az elvontság kritériumát. Az alkalmazott fogalmak tökéletleneknek, pontatlanoknak bizonyultak, de egy esetleges pontosítás sem látszott kivezető útnak. Ha ugyanis az érintett fogalompárokat magukat megtartjuk, nem képzelhető el olyan helyesbítés, mely szerint például a *beszél* nem érzékelhető dolgot jelölő igének minősülhetne, mint a *gondolkodik, érez,* az *akaratszabadság* pedig a konkrét, érzékelhető dolgok jelölőinek osztályába kerülhetne, mint a *víz, föld.* Az elvontságnak (bizonyos korlátok között eszerint eléggé jól használható) közkeletű értelmezését követve viszont, mint láttuk, arra az eredményre jutunk, hogy bár az érdekelt szavak jókora része tényleg elvontnak mondható, az elvont szavak jelentős hányada nem érdekelt a *hogy*-os mondattal kapcsolatban. Másrészt érzékelhető dolgok jelölői is szerepelhetnek „bevezető" szóként.[3] Ekkor a következő nyomon indultam el, adekvát(abb) kritériumot igyekezve találni.

A mondásszavak esetében szembeszökő, hogy ezek az igék és főnevek metanyelvi, illetve idéző elemek (ismertebb néven: oratio obliqua); a szövegben valóságos vagy képzelt konkrét mondatokat képviselnek (a mindennapi nyelvben, tudniillik a mondat elméletében, mint például a *mondat* szó egy nyelvtani fejezet címében, más értékűek). *Hogy* kötőszós mellékmondatuk pedig – más mellékmondatuktól eltérően – maga a képviselt mondat, pontosabban annak – a szükséges és kötelező átalakításokkal – valósághű vagy közvetettebb, értelemszerű reprodukciója. A *Mondott valamit; Azt*

[3]Elemzéseimben később igazolva láttam ezt a következtetést; azt tudniillik, hogy a keresett szemantikai szabály kérdésében nem az elvont/konkrét megkülönböztetésből kell kiindulni. Emellett azonban az is kiderült, hogy a konkrét és az elvont, illetőleg az érzékelhető és a nem érzékelhető fogalmának (mindenekelőtt filozófiai) tisztázatlansága, bár nem döntő módon, de bizonyos határon túl mégis akadályozza a *hogy*-os mondatok szemantikájának feltárását, vagyis hogy az elvontság problémájának megoldása esetünkben mégsem teljesen közömbös. Néhány felvetődött kérdést épp ilyen okból voltam kénytelen nyitva hagyni.

mondta, amit tegnap nem informál arról, hogy konkrétan mely mondat hangzott el az adott szituációban, az *Azt mondta, hogy nem ér rá* viszont – a legkevesebb – annak tartalmát megadja. (Az idézett mondat lehet a „Nem érek rá", de lehet a „Nem vagyok időmilliomos" vagy bármely más ilyen értelmű mondat.) Az aszemantikus kötőszó maga azonosító funkciót tölt be: jelöli, hogy a „Nem ér rá" a beszélő adott helyzetében egy mondat (és nem valóságos szituáció leírása például). Általánosan megfogalmazva: a mondásszavak denotátuma (szempontunkból lényegtelen különbséggel a mondást jelentő ige és főnév között) bármely valóságos, természeti objektumként tekintett mondat, ennélfogva lehetséges olyan nyelvi tükrözése, amely többé vagy kevésbé pontos utánzás (lévén a mondat nyelvi szerkezettípus).[4] Sőt, a mondat nyelvi tükrözése a legközvetlenebbül, végső soron érthetően ilyen; hiszen semmiféle elvi akadálya nem lehet annak, hogy bárki bármely mondatot a lehető leghívebb

[4] Amikor a mondatról mint természeti objektumról beszélek, nemcsak fizikai tulajdonságaira gondolok. A nyelv anyagiságán elégtelen volna csupán az utóbbiakat érteni. Természeti, anyagi az ember, az emberi társadalom, az ember mindenféle tevékenysége, így nyelvi tevékenysége is. A nyelvhasználatban képződő mondatok eszerint a természet legbonyolultabban szervezett szférájába tartoznak.

Denotátumnak nevezem a valóságnak azt a darabját vagy inkább aspektusát, amelyet a beszélő valamely szón annak használatakor ért, amelyet az emberi megismerés és a nyelv eszközeivel a mondat valamely szavával megközelít. Ez nem a referens, de nem is a szignifikátum. Ez utóbbiak logikai terminusok, és úgy tűnik föl, ismeretelméletileg nem teljes értékűek; viszonyuk a mindennapi gondolkodástól átszőtt szemléletet sejtet. E probléma kifejtése messze vezetne, arról nem is szólva, hogy kidolgozását nem tekinthetem feladatomnak. Érintését azonban nem tudom elkerülni. Szükségem van ugyanis egy filozófiailag is helytálló „jelölt"-fogalomra. Ez volna a logikai-szemantikai fogalompártól megkülönböztetett 'denotátum'.

A denotátum fogalma elgondolásom szerint nem vonatkozik a totalitásra (a 'referens' esetében tudomásom szerint nem vetődik és nem is vetődhet fel olyan kérdés, hogy valamely adott objektum, tárgy „totalitásában" referens-e vagy csak bizonyos vonatkozásaiban). A *mondat* szónak például nem denotátuma a beszélő neurofiziológiai működéseinek összessége beszéléskor vagy az elhangzó hangfolyamat összes fizikai tulajdonságai; az *asztal* szónak nem denotátuma annak az anyagnak a molekuláris szerkezete, amelyből az asztal van. A denotátum ilyen értelemben absztrakció. Ugyanakkor – mint említettem – valóságdarab, de a ' referens'-től eltérő értelemben. Egy egyszerű példát véve, a *káposztalepke* szó referense lehet az egyik vagy a másik káposztalepke, amelyre egy adott mondatban e szó utal. A *káposztalepke* denotátumán viszont a világ valamennyi káposztalepkéjét együtt mint egyetlen élőanyag-fajtát érteném (amely eltér olyan más anyagi minőségektől, mint például a vas vagy az emberiség), mely élő voltánál fogva egyedi organizmusokban, s ezáltal is megszakítottan létezik (de hiszen a vas is megszakítottan van adva a kozmoszban). Érdemes megjegyezni: e denotátum-fogalmat a természetes nyelv is produkálja. Például, ha azt mondom: „A télikabátomat teljesem megette a moly", akkor a molyról mint anyagfajtáról beszélek, s nem a moly-egyedek logikai értelemben vett összességéről, de nem is arról a meghatározott molycsoportról, amely télikabátomat effektíve tönkretette. – Az már további kérdés, hogy a beszédszituációk egy részében a káposztalepkének stb. nevezett anyagfajta valamely egyetlen egyedének vagy egyetlen körülhatárolt vasdarabnak a megjelölésére van szükség. Ezt a reális szükségletet alighanem kielégítheti a referens fogalma. Ugyancsak szükség van a káposztalepke stb. fogalmának megkülönböztetésére. Úgy tűnik fel tehát, hogy a 'denotátum' nem tesz feleslegessé olyasmit, mint a 'referens' és a 'szignifikátum', azonban kitölti az utóbbiak hagyta ismeretelméleti űrt. – Amikor denotátumnak a mondatbeli szó jelöltjét nevezem, nem akarom azt állítani, hogy a szótári szónak semminemű jelentése nincsen, s csak a mondatban telítődik meg valamiféle csoda folytán meghatározott tartalommal. A szótári szó jelentése azonban, úgy vélem, szekunder jelenség (e minősítéssel viszont nem akarok értékrendet felállítani).

felidézésre törekedve úgy tükrözzön, hogy megismétli. Vagyis, a mondásszavaknak a visszatükrözésben mondatnak megfelelő, mondattal sok tekintetben strukturálisan, minőségileg is tükrözhető denotátumuk van ti. a mondat(ok). Ismétlem: végső soron, hiszen maga a mondásszó ugyancsak tükrözője a természeti objektumként tekintett mondatnak. (Egy más megfogalmazás szerint a nyelv önreflexív, vö. Ch. Bally nyomán Zsilka, i. m. 215–218. Jelen gondolatmenetemben azért nem elégszem meg ezzel a terminussal, mert úgy látom, a Bally-féle modalitáselmélet nem magyarázza meg azoknak a jelenségeknek az összességét, amelyek grammatikai-szemantikai jellemzőik szerint összetartoznak.) Ha a mondottakhoz még hozzávesszük, hogy a *hogy* kötőszó nemcsak azonosít, hanem a mellékmondat konkretizáló, „tartalommegadó" jellegét is előírja (rossz mondat: *Az a mondat hangzott el, hogy felszólítás*), levezettük az eredményt, miszerint mondásszó + *hogy* után mondatszerkezetnek kell következnie. Mondatszerkezeten itt a szintaktikai-szemantikai mondatot értem a teljes mondattal szemben, amelynek bizonyos jellemzői – például hanglejtése – nem reprodukálódnak a *hogy*-os mondatban. A fregei logika műszavát használva, a *hogy*-os mellékmondat egy mondatnak a neve. Esetünk abban sajátos, hogy a mondásszóval alakult azonosító szerkezet nemcsak tükrözi a valóságot, hanem úgy teszi azt, hogy mintegy „be is hozza" a tükrözött valóságdarabot a mondatba, valóságbeli minőségét lényegbe vágó szempontokból utánozva reprodukálja is azt. Ugyanez nem áll fenn a tárgyak nevei esetében, még a nagyon elvont tárgyneveknél sem. A *pohár* szó denotátuma ugyancsak bármely valóságos pohár, a pohárról azonban nem mondhatunk olyan mondatot, amely azt valóságbeli minőségében bármennyire is utánozná; a pohárról mondott bármely mondat(halmaz) a valóságos pohárnak csupán tudati-nyelvi tükrözése lesz (a szokott értelemben). Ugyanígy az anyagneveknél: tudjuk, hogy a *Két H atom molekulává egyesül egy O atommal* kijelentés a vízről szól, a víz az, ami ezt „csinálja". A kijelentés maga azonban mégsem víz, hanem kijelentés, ill. mondat. A valóságbeli mondat és pohár, víz nyelvi tükrözésének fenti különbsége, amint egyelőre megítélhetjük, abból adódik, hogy a mondat – mondat, mint természeti, mint objektum és mint annak visszatükrözése bizonyos értelemben egybeesik; a pohár, a víz viszont nem mondat, a valóságos pohár, víz másféle képződmény, mint bármely nyelvi visszatükrözése. Ugyanez mondható el a *tárgy, élőlény* és egyéb elvontabb főnevekkel kapcsolatban is.

Ilyen meggondolások és még néhány más megfigyelés, azonkívül meglevő szakmunkák eredményei alapján (különösen gondolatébresztő volt számomra Keresztes László „A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben", c. dolgozata, „Nyelvtudományi Közlemények", 69, 245–82) ahhoz a felvetéshez folyamodtam, hogy a *hogy* kötőszós mellékmondat használatának esetleg általános feltétele, hogy a kritikus főmondatbeli szónak, akár elvont az, akár pedig konkrét a szokásos értelemben, mondatnak megfelelő, mondattal minőségileg tükrözhető jelöltje legyen. Olyan jelöltje tehát, amely anyagi minősége szerint – valamiképpen – mondat; azaz nem ásvány, nem növény, nem munkagép vagy munkatevékenység stb., hanem éppenséggel mondat (vagy valami mondatféleség). A legegyszerűbb volna így fogalmazni: valamely szó feltehetőleg akkor vonz *hogy*-os mellékmondatot, ha denotátuma anyagi minőségére nézve mondat. Hipotézisem ennél annyival volt bonyolultabb (s azért beszélek itt mondatféleségről is), mert úgy gondoltam, a *vélemény, gondolat* stb. szavak denotátuma is „mondatféle", amennyiben mondattal fejezhető ki. – Annak

eldöntésére, hogy valamely szó jelöltje megfelel-e – a megjelölt módon – mondatnak vagy sem, a következő eljárást alkalmaztam. (Anyagomban) megvizsgáltam minden egyes „bevezető" szó szemantikai viszonyát a mellékmondattal abból a szempontból, hogy az olyan-e, mint a mondásszavak és mellékmondatuk viszonya. Ha olyannak találtam, feltettem a kérdést, hogy ezen a hasonlóságon kívül szól-e még valamilyen független érv is amellett, hogy a denotátum mondatnak felel meg, mondatféleség. (Gondolatmenetem egyébként circulus vitiosus lett volna: X típusú *hogy*-os mondatot használunk, ha a „bevezető" szó denotátuma mondatnak felel meg – a „bevezető" szó denotátuma mondatnak felel meg, ha X típusú *hogy*-os mondatot használunk. Bár a circulus vitiosus itt nem semmitmondó. Nem tudunk ugyanis olyan okot megjelölni, amely miatt egy mondat denotátummal bíró szó denotátuma ne jelenhetne meg a *hogy*-os mondatban, vagy ellenkezőleg, amely miatt egy nem mondat denotátumú szó denotátuma mondatként jelenhetne meg ugyane szerkezetben. Kívánatos azonban, hogy a jelenség megértésében tovább menjünk a puszta tényleírásnál és a hozzá fűzött, egyelőre túlságosan motiválatlan indokolásnál.)

4. Feltevésem igazolása folyamán az alábbi eredményeket kaptam.

1. A „bevezető" szavaknak egy jelentős része nem felelt meg hipotetikus kritériumomnak, azaz a mellékmondathoz való szemantikai viszonya nem hasonlított a mondásszavakéhoz. Emellett azonban eléggé egységesnek bizonyult szemantikailag. Az ide tartozó különféle szófajú szavak általában valamilyen viszonyulást, minősítést vagy minőséget jelentenek (ez denotátumuk) a mellékmondatban konkretizált dologra vonatkozóan, mely utóbbi azon kívül, attól függetlenül létezik (mint reális vagy mint várható, tervezett stb.), hogy a megjelölt módon viszonyulnak hozzá vagy minősítik, s amely rendszerint éppenséggel kiváltja a megjelölt viszonyulást vagy minősítést. Ilyen kifejezések: *Megörül annak, hogy . . .; Szomorú dolog, hogy . . .; Megakadályozta, hogy . . .* stb. A tagadás ismert tesztjét alkalmazva, azazhogy némi változtatással adaptálva – pl. *Megörült annak, hogy találkozott Máriával – Nem örült meg annak, hogy találkozott Máriával* – kiderül, hogy tagadás esetén a mellékmondat továbbra is ugyanolyan módon létező – az előbbi példában reális – eseményt ír le. Ugyanezt az eredményt adja a mondattartalom konjunkcióval való megszerkesztésének próbája is: Találkozott Máriával, *és* ennek (az eseménynek) megörült'. – Még a mondást jelentő szavakat is külön kellett választanom a korábbi értelemben vett mondásszavakra és az e csoportba tartozó „elmondásszavakra", mint *elmond, értesít* stb. Például: *Nem mondta el otthon, hogy egyes kapott* = ‚Egyest kapott, de ezt (az eseményt) otthon nem mondta el'. Az ilyen szemantikai viszonyt külsőnek neveztem.

Kérdés azonban, elég alap-e a fenti tesztek eredménye arra, hogy azt állítsuk, a *megörül* denotátuma nem felel meg mondatnak. Vajon az a nagy számú, mondatban kifejezhető gondolat, amely megfogalmazódhat bennünk, amikor megörülünk valaminek (*Jaj, de jó!* stb.), nem éppen a *megörül* denotátuma-e? Erre a kérdésre „igen és nem", de végül is tagadó választ adok, amelyet később kísérelek meg alátámasztani.

A külső viszony kimutatása nem módosítja a *hogy* természetéről korábban mondottakat. Minden külső viszonyt tartalmazó szerkezet magában foglal ugyanis – legalább implicite – egy olyan szerkezetet, amelyet a 2. pontban mutatok be, s a *hogy* közvetlenül ez utóbbi szerkezetben szerepel.

2. A „bevezető" szavak másik csoportja viszont igen hasonlónak bizonyult a mondásszavakhoz. Ez esetben a főnév vagy ige olyan általános keretet ad meg, amelyet a mellékmondat mintegy kitölt az aktuális konkrét tartalommal. A két grammatikai-szemantikai tag tehát itt ugyanazon dolognak két oldalát, általános és konkrét oldalát adja meg. Ha itt a főmondatot tagadjuk, akkor automatikusan megszűnik az állító mondatban megadott módon létezni a mellékmondat leírta tudattartalom, esemény stb. is, és a mondattartalmat e csoport szavainál nem lehet konjunkcióval megszerkeszteni. Ilyen szerkezetek: *Azt gondolták, hogy az üzenet nekik szól; Az történt, hogy elszakadt a vezeték; Az a véleményem, hogy Mária nem jó szónok.* Vö.: *Nem (azt) gondolták (azt), hogy az üzenet nekik szól* a.m. '*„Az üzenet nekik szól"* mint gondolatuk nem létezett', **Az üzenet nekik szól, és ők azt gondolták; Nem (az) történt (az, olyan), hogy elszakadt a vezeték* a.m. 'A vezeték elszakadása mint történés nem létezett', 'Nem szakadt el a vezeték', **Elszakadt a vezeték, és az történt; Nem (az) a véleményem (az), hogy Mária nem jó szónok* a.m. 'A „Mária nem jó szónok" mint véleményem nem létezik', **Mária nem jó szónok, és ez a véleményem.* A *gondol, véleményem* és a *történik* faktivitásbeli különbsége nem befolyásolja a tárgyalt szemantikai viszony jellegét. Mellesleg: a *történik* és néhány más ige viselkedése sajátos a faktivitás, illetve a tagadási teszt szempontjából. Állító alakban a *történik* reális szituáció leírását vezeti be, mint a faktív igék; tagadó alakban azonban a nem faktív igék viselkedésére emlékeztet: a leírt szituáció megszűnik az állító mondatban megjelölt módon, (cselekvésként, miként egyes nem faktív igéknél, továbbá gondolatként, érzésként stb.) létezni. Ezt a különös viselkedést éppen a szóban forgó szemantikai viszony magyarázza, amelyet az előbbivel szemben belsőnek neveztem.[5] – A belső viszonyok kibővülhetnek, összeépülhetnek külsővel: *Nem titkolom* (külső) *azt a véleményemet, hogy* (belső) *Mária nem jó szónok.* Ilyen esetben (és máskor is) implicitté is válhatnak, mint említettem, pl. *Megtudtam* [hogy az történt, azt az eseményt], *hogy elszakadt a vezeték; Kár* [hogy úgy történt], *hogy nem láttad.*

A nyelvészeti irodalomban a fenti viszonyok nem ismeretlenek; különösen a tőlem belsőnek nevezett viszonnyal foglalkozott számos hazai és külföldi nyelvtaníró, különféle néven (Content jegy, tartalomadás, extenzió stb.). Azonban nem történt meg a két viszony formális elkülönítése és mondatbeli összeszerkesztődésük feltárása, sőt többen meg sem különböztették őket, a külső viszonyokat is Tartalom jegyűeknek értelmezve. Igaz, ez nem meglepő, egyebek között azért sem, mert grammatikai megformáltsága szerint a két szemantikai viszony nemegyszer összecsúszik a nyelvekben, l. például a kétértelmű magyar *Arról beszélt, hogy...* ('azt mondta' és 'arról a dologról beszélt') szerkezetet, vagy az orosz Он думает о том, что... ('azt gondolja, hogy ...', szó szerint 'arról gondolkodik, hogy ...') mondatot. – Érintkezik még osztályozásom a Frege-féle jelentéselmélettel, illetve a belőle kifejlődött preszuppozíció-viszgálatokkal, továbbá a P. Kiparsky és C. Kiparsky feltárta faktivitás-problematikával, mégpedig lényeges pontokon egybehangzóan. Attól függetlenül, hogy a külső-belső megkülönböztetés nem fedi a ± Factiv kategóriákat, az említett kutatások egyes fontos eredményei és

[5] A létezésmód megőrződését vagy eltűnését mint szemantikai kritériumot bővebben más helyütt szándékozom bemutatni.

osztályozásom támogatják egymást. (Az ide tartozó kérdésekről, valamint a vizsgálat egyéb problémáiról bővebben l. idézett dolgozatomban.)

3. Arra a hipotézisem szempontjából döntő fontosságú kérdésre, hogy melyek a belső viszony jelentésosztályai, a következő eredményeket kaptam mint tipikusat: a) beszélés, közlés (pl. *mondat, hír, mond, kérdez, válaszol);* b) lelki tevékenység (pl. *gondolat, érzés, nézet, akar, elhatároz, vél;* c) cselekvés (pl. *cselekvés, tett, tesz valamit*); d) történés (pl. *esemény, eset, történik;* e) tény, illetve helyzet (pl. *tény, helyzet, állapot, körülmény*). – Az öt osztály különválasztásának mindenekelőtt ismeretelméleti, továbbá nyelvi alapja van. Az osztályok fogalmilag ugyan fedik egymást, például a beszélés is cselekvés, különválnak azonban, ha az ilyen mondatokat tekintjük: *Csak mondta, de nem tette meg; Nem akarta, mégis megtette; Ezt csak gondolta, de nem mondta;* stb. – Az említett példákból az is kiviláglik, hogy általában igen elvont jelentésű szavak tartoznak ide, tehát például az *állapot* igen, de a *végtagzsibbadás, anyaság, sorbanállás,* amelyek ugyancsak állapotot jelentenek, és a közkeletű értelmezés szerint ugyancsak elvontak, nem.

5. A kérdésnek, hogy voltaképpen miféle szemantikai megkötés érvényes a *hogy* kötőszós összetett mondatokra, e belső viszonyban előforduló jelentésosztályok a kulcsa.

A külső viszonyú szavakra érvényes korlátozás az elégségesség bizonyos határáig az eddigiekből könnyen levezethető. A mellékmondattal lényegében az a szó állhat külső viszonyban, amely (ha konkrét is) olyat jelent, amilyen módon a 3. pontbeli szavak denotátumához lehet viszonyulni vagy amilyen minőségűek azok lehetnek. A 3. egyetlen denotátumát sem lehet például lemosni, eltörni, vizesnek vagy porhanyósnak minősíteni, és nem jó mondat: *Lemosta azt az állapotot, hogy . . .;* stb. Viszont mindegyikről minden konkrét esetben lehet tudomást szerezni vagy nevetni rajta, és helyes: *Tud arról az állapotról, eseményről, gondolatról, hírről* stb., *hogy . . .; Nevet azon a helyzeten, eseményen, gondolaton, híren* stb., *hogy . . .*

Nehezebb a kulcs-szócsoport problémája. Itt válik aktuálissá a kérdés: igaz-e hipotézisem a b) – e) osztályokra is, azaz a b) – e) osztályoknak is mondatnak megfelelő, „mondatféle" denotátumuk van-e, valamilyen, a szemantikai viszonyoktól független érv alapján is. A következőkben e kérdés megválaszolását célzó javaslatomat szeretném ismertetni.

A b) osztályt illetően: az nem szorul részletekbe menő bizonyításra, hogy az egész pszichikai szférában szinte semmi olyan nincs, ami nyelvileg ne mondatban vagy ne a mondat szervezeti keretében jutna kifejezésre, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a mindennapi nyelvhasználatban kizárólag mondatok fordulnak elő; szótári értelemben vett szavakat a beszélők nem mondanak; az egyetlen szóból álló nyelvi megnyilatkozás is mondat. (Két dologtól itt nyugodtan eltekinthetünk. A hangpróba esetétől és a nyelv egyéb olyan különleges használatától, amikor szavak hangzanak el „légüres térben". Eltekinthetünk továbbá a grammatikában alkalmazott mondat – nyilatkozat, kéttagú mondat – tagolatlan mondat stb. megkülönböztetésektől. A lényeges ugyanis itt – az elnevezéstől függetlenül – az, hogy a beszélők nyelvi megnyilatkozásai nem „a semmibe" hangzanak el, hanem valamiképpen úgy, amint azt még a múlt század végén J. Ries és utána sokan mások megfogalmaztak: a valóságra vannak vonatkoztatva, állásfoglalások.) Ez azonban nekünk most még kevés. Mondattípusunkban ugyanis nem idézhetünk fel bármely pszichikus eseményt abban a nyelvi formában, amelyben az megnyilatkozott.

Megfigyelhetjük, hogy a pszichikus tevékenység egyes közvetlenebb nyelvi megnyilatkozásait, például egy bosszús felkiáltást a *hogy* kötőszós mondat nem „titulál" érzésnek vagy indulatnak, vö. e rossz mondatokat: *Úgy érezte, hogy ajjajjaj; Úgy gondolom, hogy hű, de jól tettem.* Az ilyen megnyilatkozásokat mondattípusunk nyelvi oldalukról „közelíti meg": *Azt kiáltotta, hogy ajjajjaj; Kiszaladt a számon az a mondat, hogy hű, de jól tettem.* Ha mondattípusunkat egyenesen a pszichikus tartalom leírására akarjuk használni, akkor fogalmi, leíró formába kell öntenünk: *Úgy érezte, hogy nagy baj lesz, hogy szomorú sors vár rá* stb. (*ajjajjaj* helyett); *Úgy gondolom, hogy nagyon (hű de* helyett) *jól tettem.* Amint látjuk, a *hogy* kötőszós mondat a pszichikus tevékenységnek legintellektuálisabb kifejezését kívánja meg; a *hogy*-os formában indulatainkat is csak az intellektuális szint közvetítésével tudjuk kifejezni. (vö. Telegdi Zsigmond: „Bevezetés a nyelvtudományba", I, Tankönyvkiadó, Budapest 1974, 32–36). Az intellektuális szint tipikus nyelvi formája pedig az alany-állítmány szerkezetű kijelentő mondat, amelyet általában a logikai ítélet (legközelebbi) megfelelőjének tartanak. (Az élő nyelvhasználat természetesen sokféle „lazaságot", szerkezeti keveredést produkál, s az *Annyi dolgom volt, hogy jaj!* típusú kifejezések vagy az egyenes és a függő beszéd átmenetei nem számítanak szokatlannak, még kevésbé rossznak. Azonban kétségtelenül eltérnek attól a beszélői (azaz: nemcsak megismerési) normától, amelynek elvére éppen kíváncsiak vagyunk.) Többféleképpen lehet értelmezni és értelmezik a kéttagú kijelentő mondatot lélektanilag, illetve logikailag. Nézetem szerint a kéttagúság legmélyebb alapja a mondatnál és az ítéletnél (mint természeti jelenségeknél) egyaránt az emberi pszichikus visszatükrözésnek az a tulajdonsága, amelyet – főként a marxista filozófián belül és az ilyen filozófiai bázisú szaktudományos területeken – aktivitásnak szokás nevezni (vö. pl. A. N. Leontyev előadását és az idevágó egyéb anyagokat a 18. nemzetközi pszichológiai kongresszus előadásait összefoglaló gyűjteményben: „A pszichológia új útjai", szerk. Dr. Lénárd Ferenc, Gondolat, Budapest 1967). Valamiféle „divide et impera" elv működésével kell az ítélet kéttagúsága esetében számolnunk: a valósághoz nem viszonyulhatok aktív módon abban az értelemben, hogy fennmaradásom érdekében folytatott tevékenységem produktív is, ha nem tagolom a valóságot, azaz ha nem tárom fel benne a számomra szükséges összefüggéseket. A kéttagú mondat képzésében már a kommunikáció aktivitásai is szerepet játszanak – persze, ez a bonyolultabbá válás mint tisztán lineáris sor aligha képzelhető el: előbb az ítéletalkotás közvetettségei, majd pluszként a közlés közvetettségei; inkább a bonyolultságnak más és más jellegére gondolhatunk itt –, magát a kéttagú jelleget azonban bizonyára az ítélettől „örökli át" a mondat. – Mármost, ha a kéttagú kijelentő mondat a pszichikus aktivitás tipikus intellektuális nyelvi kifejezése, amint ez fenti állításainkban benne foglaltatik, akkor azok a lelki folyamatok, amelyeket mint gondolatunkat, érzésünket stb. konstatálunk (amelyek tehát tudatosult pszichikus aktivitásaink), s amelyeket a *gondolat, érzés* stb. szavakkal jelölünk, intellektuálisan a legmegfelelőbben kéttagú kijelentő (részletkérdés itt, hogy némelykor óhajtó, parancsoló vagy kérdő) mondatokban fejezhetők ki. A *gondolat, érzés* szónak a mindennapi nyelvben a legpontosabban valóban mindig egy kéttagú mondat segítségével adhatjuk meg aktuális konkrét tartalmát (feltéve, ha e tartalom elérte a fogalmi gondolkodás szintjét). Más szóval, a b) jelentésosztály szavainak denotátumai is mondatnak felelnek meg, azaz hogy van mondat megfelelőjük. Azonban e tételünk helyességét megerősítendő, néhány problémára még ki kell térnünk.

Felvetődik itt – és másutt is – a fogalomnak és az ítéletnek mint az elvont gondolkodás két alapvető képződményének, ezek viszonyának kérdése. (Milyen alapon tartjuk a pszichikus aktivitás adekvát tükrözési formájának éppen a kéttagú mondatot intellektuális szinten?) Ebben a kérdésben a P. Kopnyin képviselte felfogást tudom összeegyeztetni nézeteimmel és az itt ismertetett vizsgálat tapasztalataival; eszerint az ítélet bizonyos értelemben megelőzi a fogalmat, a gondolkodás alapsejtjének tekinthető („Dialektika, logika, tudomány", Kossuth, 1974, 207–218). Úgy vélem, e viszony magyarázatát éppen a visszatükrözés aktív voltában kereshetjük; nevezetesen abban, hogy a megismerésben a közvetlenül, a kifejezetten aktív mozzanat valamely új összefüggés felfedezése, megragadása, kifejlett formában az ítélet. Itt felhívom a figyelmet még M. V. Popovics szovjet logikus logikai-szemantikai dolgozatára (M. B. Попович: „Философские вопросы семантики", Киев 1975), amelyre gondolatmenetem egészével kapcsolatban is utalok mint rokon felfogású műre, s amelyben az adott részletkérdést illetően is egy a Kopnyinéhoz közeli felfogást találunk kifejtve. A nomináció fejlődéséről szólva ugyanis a szerző a valamely szituáció globális megnevezése → az egyes tárgyak, cselekvések stb. megnevezése folyamatot teszi fel. „A megismerés története azt mutatja – írja –, hogy az univerzumnak tárgyakra való tagolása korántsem a legegyszerűbb megismerési aktus, melyet természetes módon követne e tárgyak megnevezése." (I. m. 215., saját fordításom *M. I.*–L. még i. m. 219–220.)

Bár a jelen megközelítésben nem valódi probléma, szót kell ejtenünk az S–P szerkezetű ítélet és a kijelentésfüggvény viszonyáról is. Nem valódi probléma ez most számunkra, e viszony ugyanis a formális logikán belül áll fenn, mi pedig, mint tudjuk, most az ítéletet inkább „természeti", lélektani, nem formális logikai oldaláról tekintjük. S voltaképpen ez a válasz a feltett kérdésre is: a jelen összefüggésben az ítélet mint megismerési aktus vesz részt, és mint ilyen, a kijelentésfüggvény-formának is alapja (vö. A. A. Зиновьев: „Философские вопросы многозначной логики", Москва 1960, 106; В. З. Панфилов: „Взаимоотношение языка и Мышления", Москва 1971, 138–166; Zinovjevet Panfilov idézi a 143. lapon).

Egy további, de az előbbivel összefüggő kérdés: a konkrétabb, a *kíváncsiság, szomorúság, düh, jókedv, irigység, lelkesedés* stb. szavakkal jelölt érzelmek miért kevésbé felelnek meg – a tapasztalatok szerint – mondatszerkezetnek (miért inkább „csak" fogalmak ezek); nem gyengíti-e ez a jelenség előbbi megállapításainkat. Vö. rossz mondat: *Úrrá lett rajta az a jókedv, hogy csodálatos dolog újra egészségesnek lenni;* helyes viszont; *Úrrá lett rajta az az érzés, hogy csodálatos dolog újra egészségesnek lenni.* Úgy látom, a jelenség egyenesen támogat bennünket a fentebbiekben. Az ítélet kifejezett megismerő funkciójú szerkezet. De ha egy adott érzésünket már elkönyveltük mint jókedvet például, akkor megismerésének egy fontos szakaszán már túl vagyunk. Igen valószínűnek látszik, hogy szükségletünk az adott érzés tartalmának kéttagú mondatban való megadására épp ezért csökken, némelykor esetleg teljesen meg is szűnik. Egy fogalmilag jól körülhatárolt érzelem kétségtelenül jóval ritkábban kíván meg további konkretizálást, mint egy olyan tartalmú kijelentés, hogy valamit érzünk. Vö. rossz mondat: *Máriára jellemző az a gyermekszeretet, hogy szereti a gyermeket;* helyes viszont: *Máriára jellemző (az az érzés, tulajdonság), hogy szereti a gyermeket.* Jóval ritkább, hogy a gyermekszeretet érzésének további konkretizálására is szüksége legyen a beszélőnek, pl. egy ilyen mondat formájában: *Máriára az a fajta gyermekszeretet a jellemző, hogy* . . . v.

amikor... v. *amelyik*... Erre az igen érdekes jelenségre még a következőkben is utalnunk kell, s úgy tűnik fel, az sok figyelemre méltót rejt magában a további kutatás számára is.

A külső viszonyú szavak (*megörül valaminek, szomorú valami* stb.) denotátumának korábban felvetett problémáját (lásd 616.) ugyancsak a gazdagabb tartalmú fogalom kisebb konkretizálási szükségletének tételével látom megoldhatónak, annál is inkább, mivel a két szócsoportnak jelentékeny közös része van (vö. pl. *szomorúság – szomorú valami – szomorkodik vmi miatt*). A *megörül* ige, a *szomorú* melléknév kétségtelenül számos gondolatunkat fedheti, pl. *Jaj, de örülök! Micsoda szerencse! Ó, szegény! Nagyon sajnálom!* A jelölt fogalmak tartalmi gazdagsága azonban feleslegessé, sőt néha értelmetlenné teszi a külső viszonyú szavakkal konstruálható belső viszonyú szerkezeteket, mint **Megörült, hogy jaj, de örülök!; *Szomorú dolog, hogy ó, szegény!* Ilyen szemmel nézve természetesnek látszik, hogy a *megörül, szomorú* stb. szavaknak a nyelvben éppen külső, nem pedig belső viszonyú szerkezetei alakultak ki, azaz olyan kapcsolatai, amelyek nem érzések vagy értékelések tartalmát részletezik, hanem azok külső objektumáról vagy kiváltójáról szólnak. (E szabályszerűségről való eltérésekről l. Molnár Ilona: A *Dicsekszik, hogy*... mondattípusról; „Magyar Nyelvőr", 1974, 398–405.)

A c)–e) osztályokhoz: ezekre az osztályokra már csak alkalmaznunk kell a fentebb mondottakat. Valamely tettnek, ténynek, eseménynek stb. mint tettnek, ténynek, eseménynek a konstatálása szubjektív (ennek ismeretelméleti értelmében) és aktuális művelet. Lássunk egy példát. Válasszunk egy tárgyat; legyen az egy gémeskút. A gémeskút, ugyanakkor, amikor tárgy, meghatározott anyagállapot, igen összetett rendszer és folyamat is. De bennünket a mindennapi életben, miután már megalkottuk a gémeskút fogalmát és dolgozni tudunk vele (például úgy, hogy megkérdezzük: „Megvan-e még az a régi gémeskút? "), a gémeskút mint anyagállapot általában nem foglalkoztat (nem így kérdezünk: „Megvan-e még az anyagnak az a sajátos állapota, amikor bizonyos növényi sejtek élettelenné vált alakulata...? "). Ha viszont egy külföldi jön hazánkba, aki még sohasem látott gémeskutat, és nem rendelkezik annak fogalmával, a „Mi van ott? " kérdésre esetleg ilyen választ fog adni ahelyett, hogy „Ott egy gémeskút van": „Ott két pózna áll egymásra keresztben, és az egyikről valami lóg". Azaz első élményét az ismeretlen tárgyról esetleg mint szituációt fogja leírni. Nekünk: tárgy, számára, ekkor: szituáció. Ez természetesen igen elnagyolt példa, de talán megvilágítja, mivel indokolom, hogy a c)–e) kategóriák szavainak is mondatnak megfelelő denotátumot tulajdonítok. Az anyagnak nincsenek olyan tisztán természeti, az embertől független darabjai, mint „tárgy", (contra) „állapot", (contra) „folyamat" stb. Ezeket a valóságdarabokat, minőségeket biológiai alkata és tevékenysége folytán az ember „hívja elő" az anyagi világ végtelenül összetett rendszeréből. Marx volt az, aki az objektív és a szubjektív összefüggésének azt a társadalom számára oly fontos problémáját alapjában véve megoldotta. A szóban forgó összefüggésben talán szokatlan módon, utalok itt arra az érdekes fejtegetésre, amelyet az áru más árukhoz való viszonyának, csereértékének az áru természeti, egyéni tulajdonságaitól való elidegenítésének folyamatáról Marxnál olvashatunk. (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; „Marx és Engels Művei", 46/I, 60–64.) Marx e helyen feltűnő módon többször is hangsúlyozza, hogy az említett értékviszony, mint b á r m e l y v i s z o n y, először g o n d o l a t b a n létezik, gondolatban kell hogy létezzék, mielőtt tárgyiasulna. „... egyáltalában egy viszony csak elvonatkoztatás révén

tehet szert külön megtestesülésre, egyéniesülhet megint... Ez a harmadik [áru], amely mindkettőtől különböző, mivel egy viszonyt fejez ki, először a fejben, az elképzelésben létezik, ahogy viszonyokat egyáltalában csak *elgondolni* lehet, amikor rögzíteni akarjuk őket, megkülönböztetve a szubjektumoktól, amelyek viszonyulnak... Azáltal, hogy a termék áruvá, és az áru csereértékké válik, először a fejben tesz szert kettős létezésre." (I. m. 62, 63–64.) A viszony mint először is gondolat, fejben való tételezés, azaz ítélet, ez a tétel nem egyéb, mint fölérendeltje annak az állításunknak, hogy a ténynek, eseménynek, történésnek, helyzetnek, állapotnak, körülménynek stb. nevezett dolgok is „mondatféleségek" bizonyos oldaluk szerint. Alighanem külön is jelentőséget tulajdoníthatunk a „rögzítés" mozzanata kiemelésének Marxnál; a rögzítés itteni fogalma, illetve szükséglete vagy célja a valóságban, úgy vélem, érintkezik, szorosan összefügg az állítás fogalmával, illetve műveletével, azzal a tulajdonsággal, amit (másokkal együtt) az ítélet közvetlen megismerő természetének nevezek. (Az objektum-szubjektum-probléma későbbi nagy irodalmából hadd utaljak csupán az egyik legújabb mű szerzőjére, a már idézett Popovicsra, aki nem nagy terjedelemben ugyan, de igen világosan és igen kevés fenntartást hagyva maga után szól a kérdésről, i. m. 85–92.) Ebben a marxi értelemben tehát a c)–e) osztálybeli szavak denotátumai is a visszatükrözés szférájába tartoznak, szubjektívak, és nyelvi létformájuk – legalábbra már említett feltételekkel – a mondat. (A feltételek kérdéséhez: a tárgyalt denotátum-kategóriák összességének és a mondatnak a megfelelési viszonya csak úgy gondolható el, hogy a viszonyok hasonlóságán belül a viszonyok áttételessége különböző: 1. a mondat mint egy másik mondat; 2. a gondolat (érzés stb.) mint mondat; 3. a tény, történés, állapot stb. mint gondolat, érzés stb., és az utóbbiak mint mondat.)

Az eddigiekben bizonyos mélységig felvázoltam azokat az indokokat, amelyeknek alapján a tipikusan belső viszonyú igék és főnevek denotátumait mondatnak vagy mondatféleségnek tekinthetjük, így minőségileg is tükrözhetjük mondatszerkezettel. Igyekeztem megmutatni, hogy e denotátumok a megjelölt értelemben maguk is valamennyien a visszatükrözés szférájába tartoznak, mégpedig végeredményben annak intellektuális szintjéhez, és összefüggések konstatálásában, ítéletekben állnak. Ezzel végül is egy hagyományos, de lényegében ma is érvényesnek tartott tételhez jutottunk el és kerültünk vele összhangba, s ez így hangzik: „Gondolatainkat mondatokban fejezzük ki"; vagy „Az ítélet nyelvi megfelelője a mondat"; vagy „Az ítélet létformája a mondat". Láttunk azonban abból is néhány részletet, hogy amennyiben e tétel igaz, mily bonyolultan az; s hozzátehetjük: mily primitívnek ható formákban – az idézett megfogalmazásokban – mily bonyolultan igaz. A koncepción belül logikus magyarázatot találtunk arra is, hogy a b)–e) kategóriák nevei közül miért éppen a legelvontabbakhoz vonzódnak a *hogy*-os mellékmondatok. Egy rövid időre vissza kell most még térnünk a külső viszonyú szavak szabályához.

Fentebb bizonyos fokig meghatároztuk, miért nem helyes az ilyen mondat: *Péter Mária körülményeit legurította a domboldalon,* miért helyes viszont a *Péter Mária körülményeit feltárta a szakszervezeti bizottság előtt.* Most már bizonyára még inkább áttekinthető, hogy nem az „elvont szóhoz elvont szót" az alapelve a külső és a belső viszonyú szavak összekapcsolásának, jóllehet – valószínűleg – leggyakoribb esete. Valamely szituációt le lehet írni (levélben), le lehet rajzolni, lehet rajta nevetni stb., s a megfelelő igék használatát nem tiltja az, hogy a jelölt cselekvések érzékelhetők. Azonban, úgy tűnik

fel, mintha maguk a külső viszonyú szavak viszont kifejezhetnének tárgyakra, illetve az a)–e) kategóriákon kívüli dolgokra való irányulást is, akkor, ha nem *hogy*-os, hanem egyszerű mondatban szerepelnek. E kérdésben végzett vizsgálataim ugyancsak érdekes eredménnyel jártak. Ch. Bally a mondat logikai szerkezetét elemezve néhány esetben megfigyelte, hogy az ige konkrétnak látszó kiegészítője voltaképpen elvont szemantikai komponense a mondatnak, magyar példával: *Teát szeretnék* a.m. 'Teát szeretnék inni'. Anyagom elemzésekor az derült ki, hogy a látszólagos konkrétság jelensége igen széles körű, s a *Szüleire gondol; A farkasról mesél; Becsülöm Pétert; Egy eldobott cigaretta okozta a tüzet;* stb. mondatok kiegészítői sem tekinthetők egyértelműen konkrét jelentésűeknek, még kevésbé az ilyen, érezhetően is tömör kifejezések „konkrét" főnevei, mint *Minden gondja a ház volt; Rábeszélték a filmre.* Az eddigiek alapján is könnyen belátható, hogy például egy ok megjelölésekor szükségképpen s z i t u á c i ó k közötti kauzális összefüggésre mutatunk rá, jóllehet a nyelvi forma esetleg csak két tárgyat nevez meg. Az *A cigaretta volt az oka (valaminek)* és az *A cigaretta esett le a földre* mondatok *cigaretta* szavai között fel kell fedeznünk azt a szemantikai különbséget, hogy a fizikai helyváltozásnak a cigaretta egész mivoltában alá van vetve, míg okként csak lehetséges szituációinak valamelyikében szerepelhet, amikor *cigaretta* a.m. 'az, hogy a cigaretta égett', 'az, hogy X sok cigarettát szívott'; 'az, hogy X ottfelejtette a cigarettáját"; stb. És ha például a cigaretta a tűznek volt az oka, akkor is a tűz e s e t é r e kell gondolnunk, semmiképpen sem volna ugyanis elfogadható egy olyan állítás, hogy a cigaretta mint olyan kauzális viszonyban volna a tűzzel mint olyannal. Így az *ok* szó „képlete" is elvont komponenseket tartalmaz: *Az, hogy . . ., oka annak, hogy . . .* Ugyanakkor, bár itt ismét az elvont–konkrét szembenállás került előtérbe, az összes adatok az álkonkrét kiegészítők esetében sem a szemantikai elvontságot mutatják a végső magyarázó elvnek, hanem a gnoszeológiai kritériumot, melynek az előbbi alárendelődik.

E ponton olyan módon jutunk el egy újabb kérdéshez, hogy azt tulajdonképpen már meg is válaszoltuk. Ez a *tárgy* szónak és a tárgyak neveinek problémája. Ezek denotátumai talán kevésbé függnek össze a pszichikus visszatükrözés szférájával, hogy újra és újra szembeállítjuk őket az utóbbival? – A tárgynevek denotátumai a fentebb megjelölt értelemben természetesen ugyancsak a visszatükrözés eredményei; az objektív valóságnak ugyancsak olyan részei, amelyek az objektív és a szubjektív dialektikájának elméletével érthetők meg. A nyelvi adatok azonban igen határozottan mutatnak abba az irányba, hogy a tárgy és a nem tárgy (szituáció, cselekvés, lelki tevékenység stb.) között gnoszeológiai különbséget tegyünk fel, a mindkettőre érvényes alapvető objektív-szubjektív jelleg elméletének megtartásával, sőt egyenesen annak alapján. Annak tudatában, hogy a mai filozófia egyik legfontosabb, egyben legélesebben felvetődő problémájával állunk szemben, a kérdésre válaszul azokat a nézeteimet fogalmazom meg, illetve fejtegetem tovább, amelyeket vizsgálataimra támaszkodva kialakítottam, amelyeket vizsgálataim megengednek, csak néhány ponton érintve a kérdés tudománytörténeti körét. – Hogy mit tekintünk tárgynak és mit szituációnak stb., mint már szó volt róla, viszonylagos, s ez a tétel nézetem szerint akkor is fennáll, ha az emberiség eléggé hosszú ideig és viszonylag stabil módon tartja az anyagi formák egy részét tárgynak. A tárgy jelleg viszonylagossága azonban más oldalról a tárgy jelleg abszolút voltát jelenti, tudniillik a b s z o l ú t a z , h o g y a t á r g y j e l l e g v i s z o n y l a g o s. Következésképpen, kereshetjük azt a relációt vagy relációkat, amelyekben valami tárgy. Úgy vélem, ez a reláció elsősorban a

megismerési folyamaton belül jön létre (amelyet természetesen nem önmagában, hanem az emberi tevékenység részeként tekintünk). Tárgy az, amit tárgynak tartunk, aminek tevékenységünk feltételei között tárgynak és éppen nem szituációnak kell lennie. E szempontból a tárgy és a nem tárgy (szituáció) a megismerés különböző formái (amikor nem állítunk és amikor állítunk); egymáshoz való viszonyukban nem anyagi, hanem megismerési típusok. S amennyiben a megismerés éppen egy tárgy – nem tárgy oppozíciót hozott létre, a tárgy (mint megismerési forma) nem lehet nem tárgy. A tárgy és a nem tárgy mint visszatükrözési forma között azt a különbséget találjuk, hogy az első nem ítélet szerkezetű, a második pedig ítélet szerkezetű forma. Ha pedig a tárgy nem ítélet szerkezetű forma és nem is lehet az, akkor nincsen is olyan tartalma, amelyet mondatnak feleltethetnénk meg. (Talán mondanom sem kell, hogy valamely tárgy fogalmának megadása nem azonos a mi belsőnek nevezett viszonyunkkal.) – Nem hinném, hogy valamely anyagi objektum tárgy jellegét kizárólag, „tisztán" a megismerési folyamat, illetve a tevékenység hozná létre. Egyéb emberi (szubjektív) tényezőknek, például az ember biológiai adottságainak bizonyára ugyancsak szerepük van benne. Az idevágó problémák megoldása azonban beláthatólag nem dönti meg nézeteimet a tárgyalt szavak denotátumának és a mondatnak a viszonyáról.

6. A *hogy* kötőszós mondatok szemantikájának itt ismertetett felfogása szembetűnő felszíni rokonságot mutat a mondatmodalitás Ballyra visszamenő elméletével (Ch. Bally: „Syntaxe de la modalité explicite"; uő.: „Linguistique générale et linguistique française", Berne, 1944, főként 35–51; vö. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben; „Nyelvtudományi Értekezések", 60. sz. Budapest 1968). Bally tételei: 1. A mondat a gondolat közlésének lehetséges legegyszerűbb formája. 2. Gondolkodni annyit jelent, mint megítélni, hogy valami van vagy nincs, kívánatos vagy nem kívánatos (örvendetes, sajnálatos stb.), illetve kifejezni, hogy valami legyen vagy ne legyen. 3. A mondat leglogikusabb formája az explicit mondat, amelyben elválik egymástól a tükrözött valóságkép (dictum) és a rajta végzett szellemi művelet (modus). A *La terre tourne* mondat explicit formája ez: 'Én tudatom (közlés), hogy meg vagyok győződve róla (modalitás), hogy a föld forog (dictum)', („Linguistique générale . . .", 35–37., 50.) Erősen emlékeztet állításaimra, hogy Bally a ténnyel is mint valaminek ténnyé nyilvánításával, mint szellemi produktummal számol. A Bally-féle elmélet és nézeteim között azonban lényeges, bár nem áthidalhatatlan eltérést látok. Ennek rövid vázlata – a kérdés megvizsgálása előtt tulajdonképpen csak a ballyi elmélet megközelítésének felvázolása a *hogy*-os mondatok elemzésének tanulságai alapján – a következő.

Úgy vélem, Bally elmélete többé-kevésbé érvényes lehet a tudati tükrözés → verbális közlés folyamatnak utolsó szakaszára, arra a lépcsőfokára, amikor a beszélő megszólal. (Ez volna az „áthidalás".) De nem érvényes az egész folyamatra; más szóval, a teljes mondattartalomra (pedig Bally ezt elemzi). A 'meggyőződésem, hogy . . .'; 'tudom, hogy . . . ' formula – a kijelentő mondatnál – a Ballytól is szellemi aktivitásnak nevezett pszichikus működés jellemzésére kevés. A mondat ugyanis nemcsak azokat az aktivitásokat tartalmazza, amelyek a közlés pillanatában előtérbe kerülnek, hanem a pszichikus visszatükrözés mélyebb rétegeit is. (Ha a kettő között nem tennénk különbséget, az egész pszichikus visszatükrözést a közlési szükségletből kellene levezetnünk.)

Azonban, ha a fenti formulákat úgy tekintjük, mint amelyek a mondattartalom legmélyebb rétegeit is hivatottak felölelni, akkor azok azt implikálják, hogy az emberi megismerés legmélyebb mozgatója a meggyőződésre, a biztos tudásra való törekvés; mintha a megismerésre csupán az a feladat hárulna, hogy megbizonyosodjunk felőle, helyesek-e a természetről közvetlenül szerzett képmásaink. Ám ez nem állja meg a helyét. Más jelek is mutatnak arra, hogy Bally ismeretelméleti bázisa itt – alighanem önellentmondásosan – egy olyanféle mechanisztikus tan, hogy vannak, egyrészt, a tényállások tükröződései tudatunkban, és van, másrészt, aktivitásunk, melynek működéseként szellemi műveleteket végzünk e képmásokon. – A további kérdés, melyet fel kell tennünk a ballyi elmélettel kapcsolatban: vajon a visszatükrözés önreflexív voltának tétele adekvát módon magyarázza-e mindazokat a viszonyokat és összefüggéseket, amelyeket a *hogy* kötőszós mondatoknál tapasztaltunk, s amelyek kétségkívül szoros kapcsolatban vannak egymással. Miután az anyagot áttekintettük, úgy vélem, szükségtelen példákat felhoznom arra, hogy ezen a ponton erős kétségeink lehetnek. Viszont ugyane jelenségeknek e helyütt felvázolt értelmezése, úgy tűnik fel, alkalmas arra is, hogy a nyelvtudományban eléggé gyakran emlegetett, de nem eléggé feldolgozott ballyi modalitáselméletet megfelelően értékeljük.

7. Beszámolóm utolsó részét egy Altrichter Ferenctől vett idézettel kezdem, amely egy a filozófia és a szaktudományok szempontjából egyaránt fontos kutatási elvet fogalmaz meg, s amely a tárgyalt téma esetében is aktuális. „... ha ugyanis a megfigyelések azt mutatják – írja Altrichter –, hogy például a *nervus opticus* topológiai és információ áteresztési sajátsága és a látás ilyen és ilyen meghatározott viszonyban van, akkor nincs az a filozófus, aki *pusztán* filozófiai megfontolásai alapján más viszony elfogadására késztetheti vagy kényszerítheti a szaktudóst". (I. m. 131.)

Az itt bemutatott nyelvészeti vizsgálat közben adódott egy olyan következtetés, amely az első pillanatban ütközni látszott azzal a (nyelvelméleti nézeteimben is alapvető) tétellel, hogy a visszatükrözés és tárgya között nincs egyértelmű leképezési viszony. Ez a következtetés nagyjából így fogalmazható meg: a valóságjelenségek egy meghatározott csoportjának a nyelvi szerkezetek egy meghatározott típusa – mondat – felel meg; a valóságban vannak objektumok, amelyeknek nyelvi megfelelője végső soron mondat. Igaz, a „végső soron" már kizárja a teljesen egyértelmű megfelelést. Ezenkívül most, beszámolóm végén már csak utalnom kellene arra, hogy egész magyarázatom éppen a visszatükrözés közvetettségének elméletén alapul, sőt, hogy éppen a visszatükrözés közvetettsége a magyarázat. Magának a vizsgálatnak a során azonban mégis fel kellett, hogy vetődjön, vajon nem jutottam-e téves eredményre. Ám a nyelvi adatok a leghatározottabban mutatták, hogy a szavak között eléggé éles határ húzódik aszerint, hogy azok összekapcsolódhatnak-e mondatszerkezettel az azonosító kötőszó segítségével vagy nem; s ez a határ egyrészt a fizikai objektumok (tárgyak), másrészt a lelki jelenségek, szituációk stb. nevei között mutatkozott. Ilyen módon „két tűz közé" kerülve – hiszen az Altrichter jellemezte „kényszeríthetetlenséget" esetemben a filozófiai tétel oldaláról is meg kellett fogalmaznom – az egyetlen következetesen feltehető kérdésre igyekeztem választ adni: miként oldható fel a két tétel között mutatkozó ellentmondás (például valamilyen ponton helyesbítésre szorulnak-e, a feltárt nyelvi jelenség kivétel-e stb.). Kevés híján ez történt meg az eddigiekben, így most már csak az elmondottak kiegészítésére és összefoglalására van szükség. Szeretném kiegészítésül mindenekelőtt azt

megvilágítani, hogy a wittgensteini képmás-elmélethez való látszólagos kezdeti közelség alaposabb megvizsgálása miként nyújtotta számomra egyenesen a wittgensteini elméletnek szempontjaimból való kritikáját és – szintén csak megoldási javaslatként, hiszen nyelvészeti eszközeim elégtelenek a vizsgálataimban megjelent filozófiai kérdések és egy lehetséges megoldás kidolgozására, igazolására – a visszatükrözésnek azt a fogalmát is, amelyet e dolgozatom címéül írtam.

A megfelelés (természeti – nyelvi) problémájának megoldásában arra a végső következtetésre jutottam, hogy – egyfelől – a feltárult megfelelések csupán látszólag közvetlenek, viszont – másfelől – ez a látszat megvan. Így hát beszélhetünk arról, hogy a nyelvben vannak látszólagos valóságlenyomatok; vannak látszólagos fedések a nyelv és a valóság között, amelyek azonban nem úgy látszólagosak, mintha képzelgések vagy káprázatok volnának. A látszat reális volta, amint én látom, abból adódik, hogy a vizsgált jelenségkomplexumnak van egy mechanikusan felfogható oldala, amely elsősorban a mindennapi szemléletben adott. Ez a mechanikus oldal úgy fest, hogy a valóság és a nyelv között egybevágó szakaszokat, pontokat fedezünk fel, mintha szinte az egész valóság–nyelv viszonyt egybevágó pontok és szakaszok tennék. Hogy ez a viszony így nem igaz, ezt természetesen a mindennapi szemlélet is megragadja, minimálisan az átmenetekből, a kivételekből, de ezeken kívül még sok másból is. (A mindennapi szemlélet így nem is tisztán mechanikus, hanem inkább eklektikus, a dialektika elemeivel kevert.) De a lenyomatszerűség ltászólagosságát elsősorban mégsem az átmenetek jelzik számomra, hanem maga a pontszerűség, a szakaszosság fejezi azt ki, amely egy mechanisztikus képben jelentkezik. Egy ilyen világképből kiindulva beláthatólag a világ teljes mértékben való érthetetlensége következnék. – E sejtéseken túl, tartalmilag, levezethető módon ugyanúgy a materialista dialektika segítségével tudjuk képezni a „reális látszat", illetve a „reális látszat" fogalmát, mint a közvetlen megfelelések tagadásának tételét vagy egyáltalán a valóság konzisztens elméletét. Alább röviden összefoglalom azokat az elveket és meggondolásokat, amelyeket esetünkben alkalmaztam, annál is inkább, mivel a valóság–nyelv problémájának vizsgálatához a materialista dialektikának egy ponton a szokásosnál következetesebb érvényesítésére volt szükség.

Eléggé gyakran – bár korántsem általánosan – találkozunk a marxizmuson belül olyan megfogalmazásokkal, amelyek nem zárják ki egyértelműen, hogy a számunkra érzékileg adott tárgyaknak, szituációknak, folyamatoknak stb. pontosan olyan és csak olyan létet tulajdonítsunk, amiképpen azokat érzékeljük, felfogjuk. A valóság látszólag lenyomatszerű képeinek létezését a tudatban, illetve a nyelvben viszont csak akkor magyarázhatjuk meg – és a materialista anyagkategória maga is csak úgy tartható fenn ellentmondásmentesen –, ha a tudati visszatükrözésben következetesen semmit sem tekintünk közvetlen képmásnak. Visszautalok arra, hogy például a nyelvi jelek denotátumát is „szubjektívebben" kellett értelmeznünk, mint nyelvelméleti művekben gyakran értelmezik: aspektusként, absztrakcióként. Ezek a kiigazító mozzanatok semmiképpen sem csorbítják a szubjektum-objektum viszony dialektikus materialista elméletét, ellenkezőleg, azokat épp egy végigvitt objektum-szubjektum elmélet vezérli. Az emberi szubjektivitás, más szóval az emberi minőség szigorúan objektív, hogy úgy mondjuk, természeti tény. Az ember tehát csak szubjektív módon lehet objektív, csak mint szubjektum tehet szert igaz ismeretekre. Az igaz ismereteket viszont létfenntartásának érdekei szubjektív szükségletévé teszik. (Hiszen ha az ember

ismeretei tévesek volnának, a társadalom nem tudná magát fenntartani). A szubjektív, az egyoldalú, az „önző" ember tehát éppen e tulajdonságánál fogva, sőt e tulajdonságának társadalmi kiteljesedésével lesz egyre objektívabb, és képes univerzális lenni. Erre gondolok elsősorban, amikor a szubjektum marxista elméletére támaszkodom.

Egy olyan tétel elfogadása, hogy a valóság szubjektumunktól függetlenül is pontosan olyan, annyi, mint azt szubjektumunk egy adott pillanatban tükrözi, a szubjektív idealizmust máris erősen megközelítő lépés. S úgy látom, épp ez az a lépés, amely a wittgensteini pozitivizmus szubjektív idealizmusának is kulcsa. Wittgenstein számára (traktátusában) a világ olyan, amint az egy mechanikus szemléletben megjelenik: „A világ tényekre oszlik"; „Az elemi tények függetlenek egymástól"; „A tények logikai képe a gondolat"; a kijelentés „... úgyszólván előkép módjára megjeleníti az elemi tényt". („Logikai-filozófiai értekezés", Budapest 1963, 113., 116., 118., 128.) Wittgenstein a mindennapi emberi szemléletet megtisztítja dialektikus vonásaitól, megszünteti annak eklekticizmusát a mechanikus világkép javára, s ez elvezet a szubjektív idealizmushoz.[6]

[6] Érdemes itt kitérnünk egy másik szerző, a neves fizikus, W. Heisenberg egy 1955-ben közzétett tudományelméleti-tudománytörténeti gondolatmenetére, mivel ebben a valóság és a megismerő tevékenység dialektikájának ugyanaz a félreértése igen érdekes és tanulságos módon jelentkezik. Nem hinném, hogy Heisenberg tévedése e kérdésben pontosan abban állna, amiben alább idézett kötete előszavában Fogarasi Béla megjelöli (l. különösen a 7. lapon). Heisenberg a materializmust olyan módon érti félre – ezt a félreértést aztán saját volt világnézetének is vallja, melynek, mint a szerző átéli, meg kellett rendülnie a modern tudományos módszertan fejlődésével, majd e megrendülést pedig rávetíti a materializmusra és a materializmus krízisként tárgyalja –, hogy a materializmus, úgymond, két részre osztja a világot: objektumra, vagyis az emberen kívüli természetre és szubjektumra, a természeten kívüli emberre. Egy kiváló felismerés alapján, annak tudniillik, hogy a tudományban a kutatómódszerek áttételessége egyre növekszik, és a megismerő szubjektum egyre nagyobb szerephez jut, Heisenberg korunkra nézve tagadja a fenti „materialista" tételt, míg azt korábbi időkre végeredményben érvényesnek tartja. S itt a hiba. Ezt írja: „A kutatás célja tehát többé nem az atomoknak és mozgásoknak 'önmagukban' váló, azaz minden kísérleti kérdésfeltevéstől leválasztott ismerete, ellenkezőleg, már kezdettől fogva kellős közepében állunk az ember és a természet közötti kölcsönhatás kérdésének, melynek a természettudomány csupán egyik része. Ezért a világ általánosan szokásos felosztása szubjektumra és objektumra, belső és külső világra, testre és lélekre, nehézségekre vezet. Így a természettudományban is *a kutatás tárgya többé nem a természet mint olyan, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet*, és ennyiben az ember itt is újból önmagával találkozik". („A mai fizika világképe", Stúdium könyvek 4. sz., Gondolat, 1958, 19; a ritkított kiemelések tőlem – *M.I.*) A tanulmány egy másik fejezetéből szintén egyenesen következik, tulajdonképpen benne is van egy olyan tétel, hogy a kutatóeszközök fejlődése mintegy fordított arányban állna a szerzett ismeretek adekvátságával és megbízhatóságával (i. m. 11–14). A tiszta objektum és tiszta szubjektum hibás gondolata, valamint a mai tudomány ezt felszínileg is cáfoló nagyfokú bonyolultsága együtt a mai tudós szubjektivizmusa burkába való bezártságának nyomasztó képzetét festi Heisenberg előtt, s a materialista világkép összeomlását rajzolja ki számára abban a fejlődésmenetben, amelynek szakadásos, katasztrofikus jellege kizárólag egy mechanisztikus világkép belső logikájának produktuma. A modern metodikákban a szerző láthatóan nem ismeri fel az emberi szükségletkielégítést mint legmélyebb és általános célt, amikor pedig a tudomány kérdésfeltevéseiről szól, úgy tűnik fel, elsősorban nem a filozófiai értelemben vett kérdésfeltevés, hanem azok a pozitív kérdés formák lebegnek szeme előtt, amelyek ma többnyire kétségtelenül nem „a természethez szólnak", hanem az ember alkotta kutatóeszközökhöz. De vajon mindezeken túl, miért találhatta elfogadhatónak a neves tudós, hogy a múlt század tudománya objektívabb volt a mainál? Erre csak egy magyarázatot tudok adni: a múlt század természettudósa objektívabbnak érezte magát, nagyobb volt a biztonságérzete, ugyanis egy a mindennapi szemlélethez közelebb álló, antropomorfabb

Amennyiben azt állítjuk, hogy az ember és a természet kapcsolatában semmi sincs, amiből ki lehetne iktatni az emberi szubjektumot, nem lehet tehát kiiktatni abból a tevékenységből sem, amikor az ember tárgyakra, szituációkra stb. gondol vagy ezekről beszél, annyiban szöges ellentétbe kerülünk a wittgensteini pozitivizmussal. A képelmélet ugyanis feltételezi a valóság felosztását egy tiszta szubjektív és egy tiszta objektív világra: a gondolkodásra és a természetre. A leképezés gondolata másként értelmetlen. Azok a jellemző (nem mechanikus, nem kategorikus) megfelelések, amelyeket a nyelvi anyag ismertetett vizsgálata feltárt, értelmezésem szerint a tudati-nyelvi tevékenység viszonyaiként lelik meg magyarázatukat, amely tevékenység szubjektív-objektív természetű. Ebben látom a vizsgálatomban felmerült ellentmondás feloldását.

Más oldalról viszont, s ez utólag magától értetődő, amennyiben a materializmus következetesebben érvényesül, a wittgensteini elmélet „igazsága", ezen elméletben tévesen magyarázott valóságalapja – a látszat realitása – is felismerhetőbbé válik.

Nem állíthatjuk, hogy a mindennapi emberi szemléletbe beleszövődött mechanisztikus látásmód, amelyet Wittgenstein a maga számára kiszűrt, semmi objektívet nem tartalmaz, hogy az anyagnak egyáltalán ne volna olyan aspektusa, amelyet az osztrák filozófus a természet – gondolkodás – nyelv viszonyra feltett. Amikor például tekintetünket a térnek egy részletére szegezzük, s ott – tegyük fel – azt látjuk, hogy egy medve mézet nyalogat, egyúttal ilyen gondolatot is formálunk, majd kimondjuk az *Ez a medve mézet nyalogat* mondatot is, vajon kijelenthetjük-e, hogy ami körülöttünk és velünk akkor történik, abban semmi olyan módon felfogható nincs, hogy előttünk egy medve és méz van; s a medve ezt a mézet nyalogatja? Ez képtelen állítás volna, hiszen valóságosan így gondolhatjuk és így mondhatjuk, beszédpartnerünk szavaink nyomán pontosan el fog tudni igazodni a valóságban, a medvét egy jól célzott lövéssel leteríthetjük, a mézet megtapinthatjuk stb. Az anyag teljességében – tevékenységünket is beleértve – valamiképpen léteznie kell tehát egy olyan struktúrának is, amelynek a fenti mondat megfelel. Hol téved mégis Wittgenstein? Alighanem abban, hogy átsiklik rajta: e szükségesen létező struktúra „előhívásának" ugyancsak megvannak a szubjektív feltételei. Hogy melyek e feltételek, e ponton – nem lévén fiziológusok vagy pszichológusok – bizonyosan nem találjuk meg a legjobb példákat. De ha csak azt elképzeljük, hogy a medve olyan nagyságú állat, mint egy atka, már nem vesszük biztosra, hogy a fenti kis jelenet lejátszódhatna. *Szántáskor egy nagy vasdarab fordult ki a földből* – mondhatjuk teljes

---

szemléletet képviselt. Ez azonban annyit jelent, hogy valójában ő volt kevésbé objektív! S tegyük hozzá: annyiban is, hogy a megismerés dialektikájából is kevesebbet tudott vagy érzett, mint a mai kutató, maga Heisenberg is, még ha tévesen is. Az antropomorfizmus és az objektivitás azonosítása egy további téves következménye a szerző szóban forgó tudományelméleti koncepciójának. – A marxi felfogásban nem arról van szó, hogy a megismerés tárgya a természet volna „önmagában", s ezért objektív módon (amit Heisenberg, helytelenül, tagadna). Hanem arról, hogy a tárgy éppen hogy szükségszerűen, mindenkor „az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet"; de a megismerésnek e szubjektivitása nem egyéb, mint objektivitása (mégsem azonos tehát a kétségbeejtő vaksiság Heisenbergnél megjelenő rémképével). A Heisenberg felrajzolta világkép és tudománytörténet, úgy tűnik fel, e valóságos dialektika tükrözése, azonban téves tükrözése. Az idézett gondolatmenet nagyon világosan tárja elénk, miként válik a „tiszta objektív" fogalmából, talán egyenesen ideáljából szubjektív idealizmus, valamint „bizonytalanság", „krízis", „megalkuvás", „szenvedés", „veszély", hajó, amelynek kormányosa mindig csak a hajó orrát látja – Heisenberg kifejezéseivel élve – a tudós számára.

mértékben objektív érvénnyel. Ám semmiféle hitele nem lenne annak a „kutatónak" vagy akár annak a számolóautomatának aki, amely azt jelentené, hogy szántáskor megszámolta, és tizenkétszerötszázhárom tárgy fordult ki a földből, de néhány közülük törött volt. Mert vajon mi számít tárgynak és 1 tárgynak egy szántóföldön? Melyik és mekkora darab göröngy, miféle, mekkora állat, növényfoszlány, madárcsontváz, fagallyak, kőtörmelék és emberi tárgymaradványok? Meglehet, pontatlanul, de talán nem érthetetlenül fogalmazva, Wittgenstein tévedését a gnoszeológiai szempont „ontologizálásában" látom. Gnoszeológiai szempontból a megismerés szembenáll a megismerés tárgyával. A „Logikai-filozófiai értekezés" pedig abszolút értelemben kiemeli az embert a „világ"-nak nevezett halmazból (ezzel az ember megszűnik tevékeny lenni), majd pedig a nyelvben adott formájú tudattartalmakat a végsőkig egyszerűsítve ráviszi azokat erre az ember nélkül hagyott világra, mintha e szubjektív formák a teljes világnak egyedüli formái, *a* formái volnának. Ilyen módon a relatívnak mint abszolútnak az elméletét alkotja meg Wittgenstein. (Lendvai L. Ferenc és Nyíri J. Kristóf egydimenziósnak nevezik filozófiáját a sokdimenziós világgal szemben, s ekkor alighanem ugyanerre gondolnak, 1. „A filozófia rövid története a Wédáktól Wittgensteinig", Budapest 1974, 246., 250.) S ezzel a filozófus azt tette meg, ami Heisenberget a modern természettudományban alaptalanul nyomasztotta: önmagára reflektált elméletet hozott létre.

8. A témakör, amellyel foglalkoztam, a dolog természeténél fogva igen általános problémákig elvezetett. Nem záródott azonban le, s bizonyosan olyan értelemben sem, hogy az explicite elmondottak is rászorulnak további pontosításra. De legalább annyi talán meggyőzően kiderült fejtegetésem valamely részletéből vagy annak egészéből, hogy a nyelvi tényeket és a filozófiai igazságokat nem reménytelen dolog levezetett módon is összefüggésbe hozni egymással, s a gnoszeológiai megközelítés hasznos lehet abban a kevésbé ismert értelemben is, hogy a nyelvi adatok nyelvészeti rendszerezésében is fontos szerepet tölthet be.